

Arheoloogia, suuline traditsioon ja pärimuskultuur

Heiki Valk

Sissejuhatus

Võrreldes Skandinaavia ja Lääne-Euroopa maadega pakub arheoloogia ja rahvaluuleandmete kõrvutamise (vt Gazin-Schwartz & Holtorf 1999) Eestis iseäranis suuri võimalusi, sest suulise kultuuri mitmed avaldumisvormid on siin kestnud märksa kauem. Kuna paljud kirjakuultuuri-eelse ajastu traditsioonid püsisid Eesti maapiirkondades 19. sajandini ja 20. sajandi alguseni, on ajavahemik arheoloogia uurimisperioodi ja etnograafiliste ning rahvaluulekogude moodustumise vahel üsna lühike. Et arheoloogilised andmed põlisrahva kultuuri kohta ulatuvad 18. sajandisse ja rahvaluule kogumine algas ulatuslikult juba 1880. aastatel, ei ületa arheoloogiat vanematest rahvaluule ülestähendustest eraldav ajavahemik 150 aastat, seega viit põlvkonda. Võttes arvesse asjaolu, et rahvaluulet koguti enamasti vanematelt informantidelt, kelle teadmised pärinevad üldreeglina lapsepõlvest, on vahemik isegi väiksem ja nii võime rääkida vaid ühest sajandist. Hea silla arheoloogia ja rahvaluule sidumiseks üle selle tühimiku loovad 18. sajandi lõpu ja 19. sajandi algupoole ning keskpaiga kirjalikud andmed (nt Scherwinzky 1788; Luce 1827; Wiedemann 1876; vt ka Laugaste 1963). Kontaktid suulise kultuuriga on kõige tugevamad konservatiivses Lõuna-Eestis, eriti õigeusulisel Setumaal – see piirkond elas vaimukultuurilises mõttes keskajas kuni 1920. aastate alguseni. Siiski võib rahvaluulekogumine anda vanapäraseid andmeid teisteski Eesti perifeersetes maapiirkondades. Eesti rahvaluulekogud on suured ka hulgalt. Neid kogusid, mis asuvad peamiselt Eesti Kirjandusmuuseumis, on hinnatud lehekülgede arvult ühe inimese kohta suurimateks maailmas.

Suuliste andmete kasutamiseks arheoloogilise materjali tõlgendamisel on esmase tähtsusega küsimus nende tagasiulatuvusest ajas: kui kaugesse minevikku võib ulatuda pärimus? Selguse puudumine selles küsimuses on tekitanud diskussiooni ka eesti arheoloogias (Lang 1999a, d; Valk 1999d). Ühest küljest on võimalusi leida rahvaluulest pidepunkte ristiusu-eelsete aegade arheoloogilise ainese tõlgendamiseks peetud peaaegu olematuks (Lang 1999d, 172). Kuna paljud rahvapärased ideed, nt rohked agraarkalendri traditsioonid, neljapäeva pühakspidamine, rahvauskumused hingedest ja sügisesest hingedeajast, ohverdamine pühapaikades ning usk kodujumalusesse ja loodusvaimudesse on kindlasti eelkristliku päritoluga, pole aga küsimusele võimalik anda kindlat vastust.

On ilmne, et Eesti traditsionaalse iseloomuga rahvaluuleandmete algupära ulatub suulise kultuuri ajastusse, mille juured on arheoloogiliselt uuritavas minevikus. Rahvaluule kõrvutamine kirjalike allikatega näitab, et vähemalt olmeliste ja argiuskumuste osas pole eesti rahvausund alates varauusaja algusest oluliselt muutunud. Rahvaluulekogudes peegelduvad

uskumused kajastuvad 16. ja 17. sajandi kroonikates (Metssalu 2004) ja tollastes kirjalikes allikates (Boecler & Kreutzwald 1854). Näib, et vähemalt alates 17. sajandist pole suulises kultuuris toimunud muutused sageli kujutanud endast sügavaid sisemisi murranguid, vaid järk-järgulist vähenemist, seda nii kvantiteedis kui detailide rohkuses. Seega võiksid mitmed rahvaluuleandmed ulatuda tagasi vähemalt varauusaega või keskaega, pakkudes pidepunkte selleaegse arheoloogilise ainese tõlgendamiseks. Samas ei saa paljudel juhtudel välistada aga ka märksa suuremat tagasiulatuvust.

Uurimislugu ja kaasaegsed suundumused

Arheoloogia huvi suulise traditsiooni vastu on teinud aja jooksul läbi olulisi muutusi. Muinasteaduse kujunemise ajastul 19. sajandi lõpul ja 20. sajandi alguses puudusid erialade vahel veel kindlad piirid ja koos andmetega muististe kohta talletati ka nendega seotud suulist traditsiooni. Pärinus, mis koguti muististe esmase inventeerimise ajajärgul (nt Jung 1898; 1910), st alles elava pärandkultuuri ajastul, annab hea ülevaate muististe tähendusest suulise kultuuri maailmas.

Arheoloogia saamine omaette teadusharuks – Eestis toimus see 1920. a seoses arheoloogia õppetooli avamisega Tartu Ülikoolis – tõi kaasa kindla tööjaotuse rahvusteaduste vahel. Põhjamaades valitsevaks saanud uute ideede valgusel (Lang, käesolev kogumik, a; Burström 1999, 43 j) pühendus arheoloogia vaid esiaja ainelise kultuuripärandi uurimisele.

Alates 1920. aastatest on arheoloogia koostöö rahvaluuleteaduse ja etnograafiaga olnud paljuski erinev. Sellest ajast kuni 1960. aastateni võime rääkida tihedatest sidemetest arheoloogia ja etnograafia vahel, seda tänu Harri Moora isikule (Viires 1970). Etnograafilisi andmeid kasutati mineviku materiaalsete aspektide rekonstrueerimiseks (Moora 1926b) ning võrdlev-ajaloolise meetodi raames kõrvutati etnograafilisi levikukaarte arheoloogilistega (Moora, H. 1956; Moora & Moora 1960). Harri Moora kirjutas sissejuhatuse mahukale ülevaatele eesti rahvariieetest (Moora 1957b), osales Eesti etnograafia saksakeelse üldkäsitluse koostamises (Abriss, 1964) ning kasutas etnograafilisi andmeid järelduste tegemiseks muinasaegse maaharimise, karjakasvatuse ja küttimise kohta (Moora 1968; 1971). Selles koostöös etendas kahtlemata olulist osa tema abielu etnograaf Aliise Mooraga. Tuleb rõhutada Harri Moora suurt osa mitte ainult mainitud ühistöös, vaid kogu Eesti etnograafia teoreetilises ja metodoloogilises arengus. Moora tegi 1955. a ka ettepaneku Baltimaade võrdleva kultuuriajaloolise atlase koostamiseks. Selle mahuka töö viljad valmisid alles pärast idee püstitaja surma.

Folkloorse allikmaterjali vastu pöörati arheoloogilises uurimistöös alates rahvusteaduste vahelisest tööjaotusest aga vaid minimaalset tähelepanu ning ka muististe kohta käivad pärimusandmed ei pakkunud muinasteadusele nüüdsest enam huvi. Sellise lähenemise tõttu puuduvad 1920. aastatel koostatud Eesti arheoloogilistes kihelkonnakirjeldustes pärimusandmed muististe kohta peaaegu täiesti, piirdudes heal juhul vaid toponüümiga. Koostöö vähesus ilmneb selgesti ka üldisemal tasandil. Kuigi rahvaluuleaines leidis mõningast kasutamist eestlaste muinaskultuuri puudutavas üldkäsitluses (Moora 1926b), jäi arheoloogia sisuline koostöö rahvaluuleteadusega pikaks ajaks peaaegu olematuks. Tõenäoliselt oli suundumuse kujundajaks ühest küljest Harri Moora pühendumus eeskätt materiaalse kultuuri uurimisele ning tema isiku autoriteet Eesti arheoloogias, teisalt aga Euroopas üldisemalt valitsevad trendid, mis käsitlesid arheoloogiat ja folkloristikat omaette ning seetõttu ka erinevat uurimisainest omavate teadustena. Järgneva poole sajandi vältel leidsid rahvaluuleandmed arheoloogide poolt kasutamist vaid rooma rauaaja tarandkalmete matusekommete analüüsi puhul (Vassar 1943). Erinevalt suhtumisest etnograafilisse ainesesse ei sekkunud arheoloogid rahvaluuleandmete uurimisse ja tõlgendamisse ning vajadusel otsiti koostööpartnereid folkloristide seast. Selles seoses tuleb ära märkida eestlaste etnilise ajaloo küsimusi käsitlevas kogumikus ilmunud Herbert Tampere (1909–1975) artiklit, mis käsitleb mõningate sügavamaid ajalisi juuri omavate rahvaluulenähtuste levikut (Tampere 1956).

Muististe kohta käiv suuline traditsioon jäi alates 1920. aastatest *rahvaluulealase uurimistöö* pärusmaaks. 1930. aastatel olid selle töö viljadeks ülevaade Mulgimaa ohvrikohtadest (Loorits 1935) ja üldkäsitlus Eesti ohvrikivide kohta (Viidalepp 1940). Arheoloogia andmeid on kasutatud ka monumentaalses, emigratsioonis avaldatud teoses Eesti rahvausundi kohta (Loorits 1949; 1951; 1957). See teos püüdleb ka interdistsiplinaarse lähenemise poole: arheoloogia põhjal tehakse katseid eristada suulise traditsiooni erinevaid ladestusi. Rohkelt pärimusandmeid muististe kohta on avaldatud sarja “Monumenta Estoniae Antiquae” esimestes raamatutes, mis käsitlevad hiu- ja vägilasmuistendeid (HVM, I–III) ning katkupärimust (Hiemäe 1997). Muististest on viimase kümnendi vältel rahvaluulealases uurimistöös pööratud tähelepanu Eest hiiekohtadele (Remmel 1998). Rahvaluulealaseid kohta- ja objektikeskseid uuringuid iseloomustavad alates 1990. aastatest tervikuna uued teoreetilised lähenemiskohad. Mari-Ann Remmel on eristanud kohapärimuse omaette spetsiifilise uurimisvaldkonnana (Remmel 1997; 2002; 2006a; Remmel & Valk 2006). Seega tuleb ka muististega seotud pärimust vaadelda kohapärimuse üldises kontekstis ning laiemas teoreetilises raamistuses.

Vaatamata asjaolule, et suuline traditsioon ei kuulunud alates 1920. aastatest enam arheoloogia uurimisvaldkonda, on pärimusandmeid järjepidevalt kasutatud *muististe otsimiseks maastikul*. Enamus Eesti linnamägesid, keskaegseid külakalmistuid ja kabeliasemeid, nagu ka suur osa rauaaegseid kalmeid on leitud tänu kohanimedele ja pärimusele. Teadmine ohvri- ja ravipaikade – hiite, pühapuude, kivide ja allikate – kohta rajaneb eranditult suulistel andmetel. Ka nüüdisajal võib rahvaluulearhiividest leida rohkelt uut teavet seni veel arvele võtmata arheoloogiamälestiste kohta.

Pärast Harri Moora surma esile kerkinud uuest uurijatepõlvkonnast hakkas suulise traditsiooni tähendust arheoloogia jaoks esimesena rõhutama Vello Lõugas. Alates 1970. aastatest leidub tema välitöömärkmetes mitmesuguseid rahvaluuleandmeid muististe kohta. Üldiselt jäid varasemad hoiakud siiski kestma. Katsed siduda arheoloogilist uurimistööd rahvaluuleallikatega, nt Toomas Tamla diplomitöö kultuslike allikate kohta (vt Valk, käesolev kogumik, a) ei leidnud toetust edasiarendamiseks ning trükitud väljund piirdus vaid artikliga (Tamla 1985).

1980. ja eriti 1990. aastatel on arheoloogia huvi rahvaluuleandmete vastu kasvanud: neid on kasutatud vahendina *matusekommete tõlgendamiseks*, seda eeskätt kesk- ja varausaja osas (Valk 2001a, 80 jj). Traditsioonilised matuseriitused koos rahvapäraste tõlgendustega püsisid Eestis kuni 20. sajandini. Vanade tavade ja uskumuste järjepidevus on olnud suurim Kagu-Eesti äärealadel – ajaloolisel Võrumaal (Torp-Kõivupuu 2003) ning eriti õigeusulises setu kultuuritraditsioonis (Manninen 1924; Richter 1979; 1982; Arpo 1996; Valk 2006d) –, kuid seda võib täheldada mujalgi (nt Lang, M. 2004).

Arheoloogia on pööranud uut tähelepanu etnograafilistele ja rahvaluuleandmetele ka teistest vaatenurkadest lähtudes. Palju väärtuslikku teavet võib saada näiteks *rõivastuse, ehete ja ornamendi semantika* kohta. Etnograafilised andmed Setumaalt annavad tunnistust ehete tähendusest ealis-sotsiaalse staatuse indikaatorina (Piho 1997; 2001) ning sellist lähenemisnurka on kasutatud ka Lõuna-Eesti külakalmistute (Valk 2001a, 79 jj) ning Siksälä kalme arheoloogiliste leidude tõlgendamisel (Laul & Valk 2006). Sõelripatsite analüüsil (Valk 2004c) on silmas peetud sõela kui maagilise otstarbega tööriista tähendusi, samuti ristimärgi ja võreornamendi semantikat.

Rahvaluuleandmeid võib kasutada ka *muististe tähenduse avamiseks* suulise kultuuri maailmapildis. Selles osas on tähelepanu pööratud 13.–18. sajandi külakalmistutele (Valk 1995c-d; 2001a, 37 jj) ja lohukividele (Tvauri 1997). Ilmunud on kaks ülevaadet Eesti ohvrikividest – üldistav lühitutvustus (Tvauri 1999) ning artikkel kivide kasutamisest ravitoimingutes (Ränk 1992). Setumaa külakabeleid (tsässonad) ja nendega seotud kombeid on vaadeldud kui Eesti katolikuagsete maakabelite kultuurilisi paralleele (Valk 2003a), sest seal toimunu ja osalt tänini toimuv sarnaneb paljuski Eesti 16.–17. sajandi kabelite juures mainitud riitustele. Põhja-Viljandimaal asuva Risti kabeliga, arheoloogiliselt uuritud 15.–18. sajandi ohvripaigaga seotud pärimusandmeid on käsitletud traditsioonis aset leidnud ajaliste muutuste vaatenurgast (Västrik 2002).

Muististega seotud kohapärimust uuriti ulatuslikumalt 1999.–2001. a Tartu Ülikooli arheoloogia kabineti ja Eesti Rahvaluule Arhiivi kohapärimuse töörühma ühisprojekti “Muistised ja kohapärimus Eestis ja Soomes” raames. Projekti tulemusi kajastavas, peatselt ilmuv as raamatus antakse Läänemaa (Mandel & Valk 2006) ja Kagu-Eesti (Valk 2006a) valikpiirkondade põhjal ülevaated muististega seotud suulisest traditsioonist. Kõnesolevalt aladelt pärit andmeid on kasutatud ka üldisemate järelduste tegemiseks erinevate muistiseliikide, nende dateeringute ja vastavate rahvaluulemotiivide seoste kohta (Valk 2006b). Ilmneb, et motiivide esinemine pole juhuslik, vaid et erinevad perioodid ja piirkonnad, nagu ka eriliigilised muistised kajastuvad pärimuses erinevalt. Seosed muistise aktiivsest kasutusest väljalangemise aja ja paigaga seotud suulise pärimuse vahel loovad võimaluse traditsiooni ajalise mõõtme jälgimiseks. Raamatus leiduvad käsitlused kirikutest ja looduslikest veekogudest (Remmel 2006b-c) võimaldavad sügavamalt tundma õppida maastiku ja selle üksikelementide tajumist suulise kultuuri maailmas. Omaette artikkel puudutab Eesti aardemuistendite seoseid muististe ning arheoloogiliste aardeleidudega (Kalda 2006). Üldiselt avalduvad kohasidusus suulisest pärimuses suured piirkondlikud mentaliteedierinevused, mis ilmselt ulatuvad tagasi kaugesse muinasaega: mereline Lääs erineb kontinentaalsest Idast ja luterlikud alad õigeusulistest. Olulised lahknevused ilmnevad ka Eesti ja Soome vahel (Remmel & Valk 2006).

Eesti maapiirkondades, eriti äärealadel, püsib teadmine muististe kunagisest tähendusest kohati veel praegugi. Viimaste kümnendite vältel võib muististe ja pärimuspaikade tähenduse ja väärtustatuse osas täheldada vastandlikke protsesse. Ühest küljest nõrgenevad maal seoses põlvkondade vahetumisega sidemed minevikuga. Traditsiooni kandjaid leidub peamiselt vanemate inimeste seas, kes on sündinud enne Teist maailmasõda. Teisalt võib täheldada huvi kasvu kohapärimuse ja pärimuspaikade vastu. Hiljutised piirkondlikud ülevaated pärimuspaikadest ja kohapärimusest (Rõuge, 2001; Remmel 2004) on leidnud sooja vastuvõttu nii maa- kui linnarahva seas ja annavad tunnistust huvist teema vastu.

Viimased aastad on näidanud suurenevat vastuseisu sakraaltähendusega muististele avaldatavale majanduslikule survele. Kavandatakse rajada Lõuna-Harjumaa keskele ja tuntuimale hiiekohale – Paluküla Hiimäele – suusakeskus ja teha lageraiet Obinitsa surnuaia kõrval asuval rauaaegsel kääbastikul, nagu ka Rosma ristipuude mahavõtmine Võrumaal, kutsusid esile protestilaineid ning käivitaskid diskussioone meedias ja Internetis. Seega pole pühapaigad kaotanud oma ühiskondlikku tähendust, kuigi selle sisu ja kontekst on mõneti teistsugune kui minevikus. Sotsiaalne nõudlus on viinud kavani käivitada Eesti looduslike pühapaikade riiklik programm, mille peamised aspektid hõlmavad pühapaikade väljaselgitamist, kaitset, väärtustamist ja uurimistööd. Programmi käivitamiseks tuleb esmalt määratleda põhiprobleemid ja uurimis- ning tegevusvaldkonnad, seda nii arheoloogia kui rahvaluule alal (Remmel 2006d; Valk 2006e). Ilmne on vajadus lisaks olemasolevatele käsitlustele (Koski 1967; Anttonen 1992; 1996) ka uute pühapaiku ning nende tähendust puudutavate uuringute ja tõlgenduste järgi. Selles seoses tuleb rõhutada hüpoteesi pühapaikade kohavaliku tagamaadeks olevatest looduslikest energeetilistest või väljaanomaaliatest (Valk 2006g).

Tavapärase looduslähedase eluviisi ja suulise kultuuri maailma mõistmise väga oluliseks eelduseks on isiklikud kokkupuuted põlvest põlve maal elanud ja vanapäraselt mõtteviisi kandvate inimeste, igapäevase maaelu ja loodusega. Kuigi vastavad võimalused kaasaegses linnakeskkonnas puuduvad, ei piirdu need siiski üksnes troopiliste või subarktiliste alade traditsionaalkultuuridega. Vana talupojauhiskonna maailmavaadet ja hoiakuid võib kohata Eesti maapiirkondade äärealade vanema põlvkonna seas, eriti Setumaal, praegugi (nt Valk & Västriku 1996). Etnoarheoloogiliseks uurimistööks leidub aga ka avaramaid väljavaateid. Soomeugri etnosel tänapäeva Venemaal ning Euraasia põhjaosas, küttimise, kalapüügi ja põdrakasvatusega tegelevad kogukonnad, pakuvad tänini võimalust kokkupuudeteks “elava arheoloogiaga”.

Kokkuvõtteks

Mineviku erinevad aspektid saavad nähtavaks erinevate meetodite ja lähenemisviiside kaudu. Kuigi Eesti arheoloogia on tihedalt seotud loodusteadustega (vt Kriiska & Lõugas, käesolev kogumik), on võimalused interdistsiplinaarse koostöö arendamiseks rahvaluuleteaduse ja etnoloogiaga suuresti veel kasutamata. Tänu lühemale ajalisele distantsile on võimalused iseäranis suured keskaja ja varauusaja arheoloogia osas. Kuigi arheoloogilisest vaatenurgast lähtuv töö suulise traditsiooniga eeldab tõsist allikakriitikat ja rahvaluulelise konteksti tundmist, annab arheoloogilise ainese võrdlemine traditsioonilise maaruumi pärimusainesega arheoloogiale inimliku mõõtme ning vähendab distantsi uurija ja uuritava vahel. Niisugune lähenemine aitab näha materiaalsete jäänuste taga ka inimest – mitte kui abstraktset mudelit, vaid kui elavat olendit. Minevikku ei saa kunagi rekonstrueerida sellisena, nagu see oli, ning rahvaluule ei saa olla üldiseks abivahendiks arheoloogilise materjali tõlgendamisel: mida suurem on ajaline vahe, seda suurem on ka eksimisvõimalus. Siiski on suuline pärimus oluliseks pidepunktiks, mis aitab mõista kirjakultuuri-eelse ühiskonna mõtteviisi ja mentaliteeti. Paljusid minevikunähtusi ning nende tähendusi pole võimalik tunnetada üksnes teooria abil – ainuvõimalik lähenemistee saab olla vaid sama piirkonna elav, järjepidevusel rajanev kultuuritraditsioon. Seega kujutavad rahvaluulelised ja etnograafilised andmed endast arheoloogilise ainese tõlgendamisel allikmaterjali, mille tähtsust ei saa alahinnata.